

ОТНОВО ЗА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ НА *-ИЧЕН* И НА *-ИЧЕСКИ* И ЗА СИСТЕМНОТО ИМ ПРЕДСТАВЯНЕ В ТЪЛКОВЕН РЕЧНИК

Прилагателните имена на *-ичен* и на *-ически* неведнъж са били обект на изследване¹. Във всички български граматик е отделено повече или по-малко място на тази група прилагателни. Този интерес е напълно оправдан, особено като се има предвид, че те представляват доста голям дял (над 1000 имена²) от българската лексика.

По принципните въпроси за произхода, словообразуването, граматическата класификация и описание намираме единомислие.

По-сложен се оказва въпросът за семантическия статус на тая група прилагателни имена в лексикалната система на съвременния български език. Това личи и от справките с „Български тълковен речник...“ от Ст. Младенов (по-нататък съкр. БТР, Мл), „Български тълковен речник“ (БТР), „Речник на съвременния български книжовен език“ (РСБКЕ) и „Речник на българския език“ (РБЕ), където прилагателните от тази група са съвсем разнородно представени. Не би било толкова странно, ако тази разнородност се срещаше между различните речници, но я намираме и във всеки от тях. Това ни навежда на мисълта,

¹ Л. М и л е т и ч. Движение в областта на българските суфикси — Уч. преглед, 10, 1904, кн. 6; К. П о п о в. Съвременната употреба на прилагателните на *-ичен* и на *-ически*. — Ез. и лит., 1962, кн. 4; Л. А н д р е й ч и н. Около въпроса за прилагателните на *-ичен* и *-ически*. — Бълг. ез., 1965, кн. 2; И в. Л е к о в. Динамическо функционално съотношение на някои синонимни наставки в българския език. — Бълг. ез., 1970, кн. 2 — 3; М. Г е о р г и е в а. Прилагателни на *-ичен* и *-ически* в развитието на съвременния български език. — Бълг. ез., 1962, кн. 4.

² Според „Обратен речник на съвременния български език“ от Е. Г е о р г и е в а и др., за който са използвани материали от съвременните български тълковни и правописни речници.

че щом са отразени по такъв начин, те са съвсем различни като типове значение и не подлежат на систематизация. Известно е от изброените изследвания по този въпрос, че прилагателните на *-ичен* и на *-ически* принадлежат към интернационалната лексика и са преминали в българския език през руски заедно с руската форма на *-ический*³. Тази им отличителна черта ги поставя в по-особено положение сред другите прилагателни, защото изключително разпространеният в края на миналия век суфикс *-ически* започва да се измества от конкуриращия *-ичен*⁴. Формално по-опростената форма се налага дотолкова, че в наши дни се наблюдава алтернативна употреба на двете прилагателни за изразяване на едно и също значение в един и същ контекст.

При това положение, ако не се правеше разлика между прилагателните на *-ичен* и на *-ически*, би трябвало вече едната форма да измести другата дотолкова, че тя да изчезне, но това не е станало. Тук може да се възрази, че може би сме свидетели на преходен период от борбата между суфиксите и за това свидетелствува свободното взаимозаместване при употреба на прилагателните на *-ичен* и на *-ически* в повечето случаи. Ако това възражение може да се приеме до известна степен относно семантическите разлики, за стилистическите не може, защото в повечето случаи наблюдаваме стилистическа маркираност на едното от прилагателните⁵. Дори когато говорим за семантическите разлики, би трябвало да обърнем по-голямо внимание на факта, че в случаите, при които прилагателното на *-ичен* е изместило съответното на *-ически* (т. е. при които се употребяват равностойно и двете), този акт е продиктуван от причината, че тези прилагателни се употребяват за означаване на по-обикновени или впоследствие станали по-популярни понятия, където качественият елемент е имал възможност да надделее. От друга страна, прилагателните с форма само на *-ически* се употребяват изключително като научни термини. Разбира се, в случая не можем да се опрема изцяло на такова наблюдение, тъй като това е поначало основна черта на интернационалната лексика изобщо. По тази причина е обяснимо незабелязването на стилистическата маркираност на едно от двете алтернативно употребявани прилагателни, докато по-голяма гражданственост и отделило се от терминологичното значение.

³ Вж. по-подробно у К. П о п о в. Цит. ст., с. 27.

⁴ Пак там, с. 29.

⁵ Срв. напр. подобното явление при отглаголните съществителни със суфикси на *-не* и на *-ние*.

Показателно е обаче, че въпреки усилената пуристическа дейност, която продължава и до днес, както видяхме и ще видим — не навсякъде с достатъчно основание, формите на *-ичен* не са се наложили изцяло. Дори прилагателните, които се употребяват само в едната форма — на *-ичен*, като *анемичен*, *аполитичен*, *антипатичен*, *идентичен*, *типичен* и др. са почти толкова, колкото само на *-ически*, като *електрически*, *оптически*, *александрически* и др.⁶

Най-голям брой са прилагателните, които се употребяват свободно и алтернативно и обикновено не се различават по смисъл. Такива са: *алгебричен/алгебрически*, *геометричен/геометрически*, *епидемичен/епидемически*, *монографичен/монографически*, *металургичен/металургически*, *химичен/химически* и др.⁷

При по-задълбочено наблюдение ще установим, че между прилагателните на *-ичен* и на *-ически* има една основна разлика. Във философски аспект тя намира опора в традиционната логика, а в семантически — в някои теории на семантиката, където се прави разграничение между екстенционал и интенционал на словесния знак. Отношението между екстенционала и интенционала е обратно пропорционално, т. е. колкото е по-голям екстенционалът на словесния знак, толкова е по-малък неговият интенционал и обратно.

В този дух акад. Т. Павлов⁸ конкретизира тази разлика, като разглежда думата като знак на понятието и според него, когато разкриваме съдържанието на понятията, техните свойства и качества, употребяваме прилагателни на *-ичен*, а когато разкриваме обема им, кръга им — прилагателни на *-ически*. По-нататък той дава следния пример: „Когато нещо (мисъл, реч, статия) по самите си свойства или качества има белези на академичност, казваме *академичен*, *-а*, *-о*, но когато искаме да означим, че влиза в обема (кръга) на академическите (мисли, речи, статии), употребяваме и трябва да разбираме *академически*, *-ска*, *-ско*.”

Ако разгледаме въпроса в граматически аспект, виждаме, че прилагателните на *-ичен* са предимно качествени, а на *-ически* — относителни. Основно свойство, което е добре известно, но понякога в лексикографската практика се забравя, на качествените прилагателни е, че те могат да се степенуват и от

⁶ Срв. цит. речници.

⁷ За повече примери вж. цит. статии и по-специално у К. Попов и Ив. Лек ов. Цит. статии.

⁸ Т. Павлов. Към въпроса за правилност на нашия език. *Марксистка, марксистична, марксистическа*. — Отеч. фронт, 1954, бр. 3034, с. 3.

тях могат да се образуват наречия за качество и съществителни, които също означават качество, но в по-абстрактен план. Ако се придържаме към това разграничение, ще видим, че между прилагателните на *-ичен* и на *-ически* съществува семантическа и стилистическа разлика⁹.

Засега не можем със сигурност да отговорим на въпроса, в каква степен и от какъв тип развитие на значението наблюдаваме, но ще се спрем накратко на една интересна хипотеза на Шрам¹⁰. Според него т. нар. рационални (в противопоставяне на емпиричните) качествени прилагателни поради своята природа като отразяващи извод, следствие, изведени от осмисляне и оценка на възприетите по емпиричен път признаци, са задължително акт на вторично съотнасяне, съпоставяне един с друг и с намиращия се в съзнанието „еталон“ и по този начин стават нови, рационални. Неговият „еталон“ в съзнанието има субективно-обективен характер и трактовката му на този въпрос удивително наподобява по принцип Сепириковата теория за „относително-абсолютната природа“ на този вид прилагателни (свързана главно с въпроса за „неутрализацията“ на антонимите и компаративността при имплицитната градация спрямо имплицитната норма или „еталон“).

Погледнати от този ъгъл на зрение, тази група прилагателни на *-ичен* по своята същност са качествени, но това е качество, о т н е с е н о към условен „еталон“ в съзнанието и по тази причина не са чисто качествени, а имат елемент на относителност (макар и в по-абстрактен план). Срв. и обратния път при семантичната структура на относителните прилагателни, развили по преносен път качествени значения в определена употреба, напр. *дървен* в *дървена глава*, *златен* в *златни ръце* и под. Привеждам тези отклонения, тъй като разглежданата група прилагателни е от този вид и вероятно главна причина за смесената им употреба е именно въпросната неуточненост в диференциацията между качествените и относителните прилагателни.

Тук може би трябва да се спрем и на друго интересно явление, което наблюдаваме главно при сложни прилагателни с първа съставна част чужда дума, означаваща определена специална научна област, и втора съставна част — гръцките *λόγος* (наука)

⁹ Това твърдение намира подкрепа и във факта, че макар и рядко, някои прилагателни на *-ичен* и *-ически* носят стилистични бележки в РСБКЕ и в РБЕ.

¹⁰ А. Н. Шрам. Семантическая классификация качественных прилагательных. — В: Вопросы лексикологии. Л., 1976.

или *урафω* (пиша), където често се наблюдава десемантизация на втората съставна част при някои употреби — вероятно поради това, че обикновено първата съставна част липсва като самостоятелна дума в нашия език и където е нужно да се употреби, се заменя със сложната дума. В подкрепа на това твърдение можем да приведем следните примери от РБЕ. Така напр. при *бактериологичен* намираме второ значение: 'Който е свързан с бактерии; бактериален, бактериологически. *Бактериологично оръжие*.' Също при *биология* три знач.: „Само ед. Разг. Природа, същност на живо същество. *Хиена-кучето има много пъстроцветна къса и гъста козина. Особено интересна е биологията на това куче, която за съжаление не е добре проучена. Кр. Тулешков*.”¹¹ Виждаме, че в случая *биология* е употребена в значение на *био-*, а *бактериологичен* — на *бактериален*. Дори в случаите, когато думата за някоя наука е заемка, като *физика*, *етика* и др., цялата дума носи и значение, респективно 'природа' — *физика на твърдото тяло*, и съответно 'нравственост, почтеност' — *професионална етика*. Това е вероятната причина покрай прилагателните на *-ически* да се отделят и прилагателните на *-ичен*, означаващи качеството и отнесеността на тези допълнителни значения. Те за разлика от съответните на *-ически* съдържат елемент на качественост, но не са преминали извън границата на относителните прилагателни.

Надяваме се, че казаното дотук изяснява основанията за разграничаване между прилагателните на *-ичен* и на *-ически*. Очевидно е, че прилагателните на *-ически* се отнасят предимно към съответното научно понятие и са в много по-голяма степен терминоложни, докато тези на *-ичен* обикновено носят качеството на самата действителност, чийто обект са съответните науки или се отнасят към обектите и явленията от тази действителност. Така например *бактериологичен*, *биологичен*, *физичен* са свързани с бактерия (наред с по-малко разпространеното *бактериен*), с живот, с природа, а *бактериологически*, *биологически*, *физически* — респективно с науките бактериялогия, биология и физика.

За да илюстрираме казаното дотук, ще приведем само няколко примера от цитираните тълковни речници.

Интерес представлява подходът към представянето на тези прилагателни в БТР Мл. Повечето са представени като две форми и са тълкувани с една дефиниция като относителни прилага-

¹¹ Според цит. РБЕ.

телни, напр. *автоматичен/автоматически*, *алхимичен/алхимически*, *бактериологичен/бактериологически*, *биологичен/биологически*, *ботаничен/ботанически* и др. Важно е да се отбележи, че с нормативни цели се употребяват бележките *по-добре (автоматически по-добре от автоматичен)*, *по-малко добре (аналитичен, по-малко добре от аналитически)* или за *предпочитане (археологичен за предпоч. пред археологически, а най-добре археоложки)* ¹².

Интересно е, че където е отделено и качествено значение, то се представя като преносно, напр.: „*академичен за предпоч. пред академически*. . . 1. От, на академия. 2. От, на академик. *Прен. С академично качество*” ¹³. Друга особеност е, че опозицията *артистичен/артистически* и *идеалистичен/идеалистически* не е отразена, като са представени само прилагателните на *-ически*. Заслужава си да се приведе и статията за *артистически (артистичен липсва)* заедно с примера за илюстрация: „. . . От, на артист. *Шарки и арабески от доволно съмнителен артистически вкус*” ¹⁴.

Среща се също и смесено представяне, както при *аналитичен по-малко добре аналитически*: „. . . Що се отнася до анализа; разборен, разсъдлив. *Той се отличава със силен аналитичен дар*” ¹⁵ (качествено).

По-различно е представянето на тези прилагателни в БТР. Тук те са отбелязани само като относителни прилагателни, като словообразователни варианти, напр. *автоматичен/автоматически*, *археологичен/археологически*, *бактериологичен/бактериологически*, *биологичен/биологически*, *идеалистичен/идеалистически* в една статия с едно тълкуване. В БТР нормативността при тези случаи се изразява в неотразяването на единия член на опозицията, обикновено прилагателното на *-ически*, напр. само *аналогичен*, *артистичен*, а понякога и прилагателното на *-ичен* — само *алхимически*.

При „*артистичен*. . . 1. Присъщ на артист. *Артистична натура*. 2. Изпълнен, изработен с вкус; изящен, художествен. *Артистична направа*” ¹⁶ виждаме, че в първото значение тълкуване-

¹² С факта, че на мястото на някои двойки прилагателни са се наложили трети (обединяващи значенията им) като *библиографски*, *биоложки*, *географски* и др., тук няма да се занимаваме.

¹³ С т. Младенов, Български тълковен речник . . . , 1951.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Вж. цит. БТР.

то е за относително прилагателно, а във второто значение е тълкувано като качествено. Така е и при *аналитичен/аналитически*.

Интересно е също, че *академичен* и *академически* са дадени като отделни заглавки: „академичен. . . Присъщ на академик; строго научен, сериозен, образцов. *Академичен труд*” е тълкувано с дефиниция и за относителност, и за качество, а е илюстрирано с пример за качествено прилагателно (доколкото може да се съди за това без контекст), а пък „академически. . . Който се отнася до академия и до висше учебно заведение. *Академически съвет*”¹⁷ — изцяло и напълно относително.

Нека сравним и представянето на прилагателните на *-ичен* и на *-ически* и в РСБКЕ. Тук тълкуванията са предимно със структурна дефиниция¹⁸ за едно от двете прилагателни — обикн. на *-ичен* — и тълкуване на другото чрез вече изтълкуваното. Такива са случаите при *алхимичен/алхимически*, *археологичен/археологически*, *бактериологичен/бактериологически*, *биологичен/биологически*, но и *биоложки* (вече като *прил. от биолог и от биология*) и „*ботаничен*. Ботанически. *Ботаничен речник*.”/„*ботанически*. *Прил. от ботаника. Ботаническа градина*”; „*идеалисти* н. Идеалистически. *Идеалистичен мироглед*./„*идеалистически*. *Прил. от идеалист и от идеализъм. Идеалистическа философия*.”¹⁹

Аналитичен и *артистичен* са тълкувани съответно със структурно-описателна и със структурна дефиниция, а прилагателните на *-ически* не са отразени. И при двете прилагателни са дадени нюанси, чието тълкуване е като за качествени прилагателни.

При *автоматичен* случаят е подобен, само че второто значение е също преносно и за качество, но вече значение, а не нюанс. Отразено е и прилагателното *автоматически*, тълкувано „автоматичен”.

Много по-добре от другите разгледани речници тук *академичен* и *академически* са ясно и приемливо разграничени и илюстрирани²⁰ — първото като качествено (с три значения) и второто като относително.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Странно е обобщението по отношение на относителността на прилагателните на *-ичен* и на *-ически*, която е прокарана в Ръководството за съставяне на Речник на българския език: „Със структурна дефиниция се тълкуват: а) Относителни прилагателни имена на *-ен*, *-ски*, *-ичен*, *-ически*. . .” на с. 72.

¹⁹ Вж. цит. РСБКЕ.

²⁰ Пак там.

В РСБКЕ прави впечатление, че са представени наречия от повечето прилагателни от тази група. За прилагателните на *-ичен* това е напълно нормално като качествени, но те са дадени и при прилагателните на *-ически*. Интересно е какъв признак или обстоятелство на глаголното действие означават или как могат да пояснят друго прилагателно или наречие относителни прилагателни като *бюрократически*, *икономически*, *практически* и др. под. Същото се отнася и до съществителните, образувани от съответните прилагателни. Къде е субстантивизираното качество при тях? Ако за един речник историко-описателната тенденция позволява такива думи (които действително съществуват) да бъдат включени в състава му, то нормативната тенденция може би трябва да проличи в известна уговорка относно тяхната нежелана употреба.

В РБЕ прилагателните от тази група са представени по четири начина. В около 65 — 70% от случаите са тълкувани подробно само прилагателните на *-ичен*, а съответните им на *-ически* са тълкувани чрез тях (напр. *алхимичен/алхимически*, *аналитичен/аналитически*, *бактериологичен/бактериологически*, *биологичен/биологически* и др.). В над 15% от случаите намираме обратни на първото тълкуване — прилагателните на *-ически* са тълкувани подробно, а на *-ичен* — чрез тях (напр. *атлетически/атлетичен*, *археологически/археологичен*, *ботанически/ботаничен* и др.).

В редки случаи като при *библиографичен/библиографически* двата члена на опозицията са тълкувани чрез трето, по-разпространено прилагателно — *библиографски*, като освен това *библиографически* е характеризирано стилистически като „*Остар. Книж.*” и дори е посочен справочен отдел — „От рус. библиографический.”

Най-добре са разграничени и по най-приемлив начин са представени останалите прилагателни от тази група: *автоматичен/автоматически*, *академичен/академически*, *артистичен/артистически*, *афористичен/афористически*, *бюрократичен/бюрократически* и др. В тези случаи прилагателното на *-ичен* е тълкувано подробно с няколко значения, а прилагателното на *-ически* — чрез това на *-ичен* (в *х*, *у*, *з*. . . значения). Напр. „академичен. . . 1. Който е с качества, присъщи на работата в академия. . . 2. Който е издаден от академия. . . 3. Който е свързан с академия като висше учебно заведение. . . 4. Който следва принципите на академизма в изкуството. 5. *Разш. Разг.* Който. . . отговаря на високи изисквания” и „академически. . . Академичен (в

1, 2, 3 и 5 знач.)” 21. Показателно е, че в РБЕ някои от тези прилагателни са стилистически определени — *афористически, архаически* като „*Остар., Книж.*”, а други, напр. *атлетичен* — като *редки*.

От направения преглед става ясно, че неустановеността в речевата практика е дала свсето отражение върху употребата и представянето в тълковен речник на тези прилагателни 22. Изключително трудно е да се предложи строга систематизация както в семантически, така и в лексикографски план. Но този въпрос би трябвало да намери практическо разрешение, особено в случаите, където се налага по-точно семантическо и стилистическо представяне, а също и с оглед на нормативните (в по-голяма или по-малка степен) функции на всеки тълковен речник.

Засега можем да предложим да се проведе и отрази разграничението и опозицията *качествен о/относително* прилагателно, защото разграничението по линията на словообразователните разлики, което е използвано в по-старите речници, не решава изцяло въпроса в семантичен план.

Като имаме предвид преходността между тези два вида, най-ясно изразени в разгледаните случаи, ще си позволим да предложим прилагателните на *-ичен* и на *-ически* да се тълкуват поотделно, с изключение на случаите, в които трето прилагателно на *-ски, -жки* обединява значенията на тези прилагателни и поема функциите им. Като пример можем да посочим отразяването на *библиографичен, библиографически/библиографски* със задължителна стилистическа квалификация 23.

В случаите, при които прилагателното на *-ически* се съотнася със съответната наука или научна област, а прилагателните на *-ичен* — със съответните обекти или явления от действителността, да се следва модела на *бактериологичен/бактериологически* в РБЕ, като при *бактериологичен* остане само второ значение, а с първо значение да се тълкува *бактериологически*.

При третата група случаи, където ясно се разграничават относителност от качественост, да се следва моделът на *академичен/академически* според представянето в РБЕ, като евентуално се стигне до още по-пълно разграничаване. Напр. *академичен*. . .

21 Вж. цит. РБЕ.

22 Не смятаме за нужно да привеждаме повече примери от различните тълковни речници. Посочените дотук достатъчно ясно и пълно доказват това.

23 Според РБЕ.

1. Който е с качества, присъщи на работата в академия (в 1 знач.). *Академична реч*. 2. Който е с качества, отговарящи на изискванията в академия (във 2 знач.). *Академична подготовка*. 3. Който е с качества, отговарящи на академизма в изкуството. *Академичен портрет*. 4. *Разш. Разг.* Който. . отговаря на високи изисквания; много издържан, съвършен, образцов. *Изпълнението на концерта беше превъзходно, академично.; академически*. . . 1. Който е свързан с академия (в 1 знач.). *Академически съвет*. / / Който е издаден от академия. *Академически сборник*. 2. Който е свързан с академия (във 2 знач.). *Академическо образование*.

Надяваме се, че с посочените особености на прилагателните на *-ичен* и на *-ически* ще се стигне до по-пълно и по-ясно представяне в тълковен речник, с оглед по-системното отразяване на лексиката. Предложените три типа на представяне са само опит и илюстрация на казаното дотук.